

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اتاق بازرگانی صنایع، معادن و کشاورزی ایران

مرکز ملی مطالعات راهبردی کشاورزی و آب

خلاصه

گزارش اقتصاد کشاورزی سال های ۱۳۹۵ الی ۱۳۹۷

گروه اقتصاد کشاورزی

تابستان ۱۳۹۹

فهرست مطالب

شماره صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۴	بخش اول: متغیرهای اقتصاد کلان بخش کشاورزی
۸	بخش دوم: تولید محصولات کشاورزی
۱۲	بخش سوم: تجارت محصولات کشاورزی
۱۵	بخش چهارم: بیمه محصولات کشاورزی
۱۶	نتایج و پیشنهادات
۱۹	منابع و مأخذ

مقدمه

بررسی و رصد پیوسته وضعیت کلان بخش کشاورزی با ایجاد یک نگاه جامع و فراگیر بر متغیرهای مختلف تأثیرگذار بر بخش، از یک منظر می‌تواند آسیب‌های احتمالی که ممکن است در آینده بر کسب و کارهای کشاورزی وارد شود را پیش‌بینی کرده و هشدار دهد و از منظری دیگر می‌تواند مشکلات راهبردی و کلان که در حال حاضر گریبان‌گیر فعالان بخش خصوصی بوده و مانع پیشرفت و یا کند شدن سرعت پیشرفت فعالیت‌های کشاورزی می‌شود، شناسایی و ارزیابی نماید. گزارش حاضر نیز وضعیت بخش کشاورزی را از جنبه‌های مختلف اقتصاد کلان، وضعیت تولید، تجارت و بیمه ارزیابی نموده و ضمن تشریح سیمای بخش کشاورزی از منظر آمار، مشکلات و موضوعاتی که فعالان بخش کشاورزی به لحاظ برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های کلان کشوری با آن مواجه هستند و در متغیرهای کلان اقتصادی و شاخص‌های غیراقتصادی بخش متبلور می‌شود، بررسی کرده است.

در بخش اقتصاد کلان، متغیرهای ارزش افزوده بخش کشاورزی، رشد اقتصادی بخش، اندازه بخش کشاورزی در قیاس با کل اقتصاد، تعداد شاغلین بخش در مقایسه با سایر بخش‌های اقتصادی، درآمد سرانه شاغلین و ساختار اشتغال بخش، نقش بخش خصوصی در اشتغال کشاورزی، میزان تشکیل سرمایه و سهم آن از کل سرمایه‌گذاری اقتصاد، تسهیلات دریافتی، بهره‌وری نهاده‌های نیروی کار، سرمایه و کل عوامل تولید و شاخص کسب و کار بخش کشاورزی بررسی و تحلیل شد.

در بخش تولید، به تفکیک هر یک از زیربخش‌های زراعت، باغبانی و دام-طیور-آبزیان میزان تولید، سطح تطابق عملکرد برنامه‌های توسعه با اهداف تعیین شده، ضرایب خودکفایی، قیمت محصولات، و تحلیل هزینه و فایده منحصرأ برای محصولات زراعی (به دلیل دسترسی به اطلاعات) انجام شد.

در بخش تجارت، وضعیت صادرات و واردات و تراز تجاری بخش کشاورزی به تفکیک گروه‌های اصلی شامل کشاورزی، صنایع غذایی، زراعت، باغبانی و دام-طیور-آبزیان صورت گرفت و میزان ارزشی یا ارزش‌آوری هر یک از گروه‌ها و ساختار تجارت بخش ارزیابی و رصد شد. همچنین وضعیت مهمترین محصولات تجاری کشور نیز تحلیل گردید.

در بخش بیمه، تغییرات پوشش بیمه در زیربخش‌های مختلف کشاورزی، میزان غرامت پرداختی و حق بیمه دریافتی از کشاورز، ضریب نفوذ بیمه و عملکرد درآمدی صندوق بیمه محصولات کشاورزی بررسی و تحلیل شد.

جمع‌بندی مهمترین نتایج به دست آمده از بررسی‌های آماری که در این گزارش انجام شد در قالب مجموعه حاضر به صورت خلاصه ارائه گردیده است و مجموعه اصلی که شامل بررسی‌های فوق به صورت مفصل و با شرح جزئیات بیشتر است در کتاب دیگری که بالغ بر ۲۰۰ صفحه است قابل دسترسی است. در این مجموعه تلاش شده است نتایج گزارش اصلی به صورت مختصر و مفید گردآوری شود و موانع و مشکلات راهبردی بخش کشاورزی بیشتر مورد توجه قرار گیرد.

اولین موضوعی که در بررسی وضعیت بخش کشاورزی قابل ملاحظه است عدم تطابق عملکرد برنامه‌های توسعه با اهداف تعیین شده است. بالا بودن درصد تحقق اهداف برنامه در ایجاد ارزش افزوده در برخی سال‌ها در شرایطی که

حداقل متوسط رشد سالیانه مصوب برنامه‌های توسعه تأمین نشده است (مانند سال‌های ابتدایی برنامه چهارم) و کاهش درصد تحقق اهداف برنامه در سال‌هایی که رشد بخش کشاورزی در مقایسه با سال‌های قبل بهتر بوده است از جمله شواهدی است که نشان می‌دهد اهداف برنامه‌های توسعه به درستی و مبتنی بر واقعیت و بر مبنای پیش‌بینی‌های صحیح از پتانسیل‌های بخش کشاورزی تدوین نمی‌شود. برای نزدیک شدن اهداف برنامه به ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های واقعی بخش، توصیه می‌شود متوسط رشد سالانه اهداف هر برنامه بر اساس متوسط رشد سالانه عملکرد برنامه قبلی تعیین شود. جای امیدواری است که در برنامه ششم تا حدود زیادی به ظرفیت رشد بخش کشاورزی در برنامه قبل توجه شده است به طوری که متوسط رشد بخش کشاورزی در برنامه پنجم ۴/۸ درصد بوده و در برنامه ششم رشد سالانه ۵ درصد پیش‌بینی شده است.

سال ۱۳۹۵ به دلیل تأخیر در تصویب برنامه ششم توسعه، فاقد برنامه بوده و لذا در این گزارش اهداف برنامه پنجم به این سال تعمیم داده شده است و با فرض اینکه سال ۱۳۹۵ نیز در برنامه پنجم بوده ارزیابی‌ها صورت گرفته است. سال ۱۳۸۹ نیز به دلیل تأخیر در تدوین برنامه پنجم، با همین مسئله روبرو بود. تأخیر در برنامه‌ریزی‌ها و عدم برنامه‌ریزی صحیح از یک طرف و عدم دستیابی به برنامه‌های تدوین شده موضوعاتی است که انتظار می‌رود بعد از ۵ برنامه توسعه بهبود یافته و آنچه مورد چالش و بررسی قرار می‌گیرد نحوه دستیابی به اهداف برنامه باشد و نه اینکه آیا اهداف به درستی و در زمان مناسب تعیین شده است و آیا دست یافتنی است. مشکلی که در برنامه‌های توسعه به وضوح مشاهده می‌شود این است که صرفاً بر مقدار عددی اهداف تأکید شده است و چگونگی دست یافتن به این اهداف را مشخص نکرده است و اینکه آیا برنامه مشخصی برای رسیدن به این اهداف تدوین شده است. در برنامه ششم توسعه به نحو مطلوبی موضوعات کیفی اعم از اهداف کلی برنامه، راهبردها، سیاست‌ها و اقدامات اساسی که برای رسیدن به هر یک از این راهبردها مورد نیاز است ارائه شده است؛ هر چند موضوعات کمی نسبت به برنامه‌های گذشته تقلیل یافته به طوری که افق برنامه در زمینه کل تولیدات زراعی، سطوح کشت باغی و زراعی و سطح پوشش بیمه گزارش نشده است. اهداف کلی برنامه ششم بر سه محور حفاظت و بهره‌برداری بهینه از منابع پایه، بهبود بهره‌وری عوامل تولید به ویژه آب و افزایش ضریب خوداتکایی در محصولات اساسی کشاورزی می‌باشد. راهبردهای برنامه ششم برای دستیابی به اهداف در ۷ گروه زیر طبقه‌بندی می‌شوند:

۱. ارتقای بهره‌وری آب و خاک کشاورزی و صرفه‌جویی در مصرف آب کشاورزی و اعمال مدیریت تقاضا

۲. ارتقای امنیت غذایی، سلامت و غنی‌سازی محصولات کشاورزی

۳. حفاظت و صیانت از جنگل‌ها (به ویژه جنگل‌های شمال و زاگرس و توسعه جنگل‌های دست کاشت) و مراتع کشور با رویکرد ارتقاء مشارکت مردم و جوامع محلی، اجرای عملیات آبخیزداری و آبخوان‌داری، تثبیت و مهار کانون‌های بحرانی بیابان‌زا و مراکز انتشار گرد و غبار داخلی

۴. توسعه صنایع کشاورزی و زنجیره‌های عرضه

۵. دانش‌بنیان ساختن کشاورزی و توانمندسازی منابع انسانی و نوسازی ساختار تحقیق، آموزش و ترویج کشاورزی

۶. تنوع بخشی در نظام مالی و تجهیز و تأمین منابع و افزایش سرمایه بانک کشاورزی

۷. تأمین ذخایر مطمئن راهبردی و تنظیم بازار داخلی

بخش اول: متغیرهای اقتصاد کلان بخش کشاورزی

در سال ۱۳۹۵ بخش کشاورزی با خلق ۴۴۲ هزار میلیارد ریال ارزش افزوده، ۶/۶ درصد از تولید ناخالص داخلی کشور را به قیمت ثابت سال ۱۳۹۰ تأمین کرده که این ارزش افزوده، در مقایسه با سال ۱۳۹۴، حدود ۴/۲ درصد رشد یافته است. این در حالی است که تولید ناخالص داخلی کشور رشد ۱۲/۵ درصدی را تجربه کرده که این رشد متأثر از بهبود درآمدهای نفتی در پی اثرات انتظاری از اجرای برنامه جامع اقدام مشترک (برجام) بوده است. رشد اقتصادی بخش‌های صنعت و خدمات نیز در این سال کمتر از بخش کشاورزی و به ترتیب ۲/۲ و ۳/۶ درصد بود درحالیکه رشد بخش نفت بالغ بر ۶۰ درصد برآورد شده است. سهم بخش نفت از رشد ۱۲/۵ درصدی اقتصاد کشور ۹/۸ واحد درصد بوده و تنها ۲/۷ واحد درصد از رشد GDP کشور تحت تأثیر بخش‌های تولیدی بوده و نمی‌توان این رشد اقتصادی قابل توجه را یک رشد پایدار و متکی به توان اقتصادی و تولیدی کشور دانست. در سال ۱۳۹۶ که رشد حباب‌گونه بخش نفت متوقف شد رشد اقتصادی نیز سقوط کرد و به ۳/۷ درصد رسید. ارزش افزوده بخش کشاورزی نیز در سال ۱۳۹۶ رشد ۳/۲ درصدی را تجربه کرد و به ۴۵۶ هزار میلیارد ریال رسید. در بخش‌های دیگر اقتصاد شامل صنعت و خدمات نیز به ترتیب ۵/۱ و ۴/۴ درصد رشد اقتصادی ثبت شده است و بخش نفت تنها ۰/۹ درصد رشد را تجربه کرد. در سال ۱۳۹۷ در پی عدم تحقق وعده‌های برجامی و خروج یکطرفه آمریکا از این توافقنامه، کنترل بازار ارز و سکه از دست دولت خارج شد، قیمت دلار تا مرز ۱۳۰۰۰ تومان افزایش یافت و تورم ۳۰ درصدی در کشور ثبت شد. نتیجه تلاطم‌های اقتصادی سال ۱۳۹۷ و التهاب قیمت‌ها منجر به منفی شدن رشد اقتصادی کشور و بخش کشاورزی شد به طوری که رشد اقتصادی ۵/۴- درصد و رشد بخش کشاورزی پس از ده سال رشد مثبت پیاپی ۰/۹- درصد اعلام گردید. ارزش افزوده بخش کشاورزی در این سال به ۴۵۲ هزار میلیارد ریال کاهش یافت. از آنجایی که کاهش ارزش کل اقتصاد بسیار بیشتر از بخش کشاورزی بود در مجموع سهم بخش کشاورزی از کل اقتصاد نسبت به دو سال قبل که ۶/۶ درصد بود بیشتر شد و به ۶/۹ درصد رسید. در این سال رشد بخش‌های صنعت و معدن ۴/۳-، خدمات ۰/۶- و نفت ۱۸/۱- درصد بود.^۱

از سوی دیگر بررسی سال‌های اخیر نشان داد رشد اقتصادی بالا که مبتنی بر توسعه صادرات نفتی و بدون تکیه بر توان تولیدی کشور بوده، تأثیر چندانی بر درآمد سرانه شاغلین بخش‌های اقتصادی نداشته درحالیکه با رکود در درآمدهای نفتی، درآمد سرانه شاغلین دیگر بخش‌های اقتصادی و کل اقتصاد به شدت کاهش یافت به طوری که در سال ۱۳۹۷ درآمد سرانه شاغلین بخش کشاورزی به درآمد سرانه شاغلین این بخش در سه سال قبل (یعنی سال ۱۳۹۴) کاهش یافت و در بخش صنعت و معدن به ده سال قبل و در بخش خدمات به چهار سال قبل برگشت. متوسط درآمد سرانه شاغلین کشور در سال ۱۳۹۷ با ۷- درصد به ۲۷۵/۷ میلیون ریال کاهش یافت، بخش کشاورزی با ۳/۴- درصد به ۱۰۷/۲ میلیون ریال، بخش صنعت و معدن با ۶/۱- درصد به ۲۰۸/۲ میلیون ریال و بخش خدمات با ۲/۲- درصد به ۲۸۷/۶ میلیون ریال رسید.^۲

^۱ مستند به آمار رسمی بانک مرکزی، گزارش شاخص‌های عمده اقتصادی سال‌های ۱۳۹۵ الی ۱۳۹۷.

^۲ مستند به آمار رسمی مرکز آمار ایران، سالنامه آماری سال ۱۳۹۷.

در حالیکه در سال ۱۳۹۵ با افزایش درآمدهای نفتی و رشد قابل توجه GDP اقتصاد، متوسط سالانه درآمد سرانه شاغلین کشور نیز ۱۲/۵ درصد افزایش یافت و به ۲۹۶/۳ میلیون ریال رسید اما در بخش کشاورزی تنها با ۱/۷ درصد رشد به ۱۰۸/۹ میلیون ریال و بخش صنعت و معدن با رشد ۱/۴ درصد به ۲۱۹/۴ میلیون ریال افزایش یافت و بخش خدمات با رشد منفی ۰/۷ درصد به ۲۹۲/۹ میلیون ریال کاهش یافت. در سال ۱۳۹۶ نیز همه بخش‌های اقتصادی رشد مثبت اما کمی را در درآمد سرانه شاغلین خود تجربه کردند به طوری که متوسط سالانه درآمد سرانه اقتصاد ۰/۲، کشاورزی ۱/۹، صنعت و معدن ۱ و خدمات ۰/۴ درصد رشد کرد.^۱

از کل اشتغال کشور در سال ۱۳۹۷، بخش کشاورزی ۱۷/۷ درصد، بخش صنعت و معدن ۳۲ درصد و بخش خدمات ۵۰/۳ درصد از شاغلین کشور را برعهده داشته‌اند که تقریباً این روال در بلندمدت نیز به همین صورت بوده است و در سایر نقاط دنیا نیز سهم بخش کشاورزی در اشتغال کمتر است. اما نکته قابل توجه سهم بخش کشاورزی در اشتغال بخش خصوصی است به طوری که صد درصد شاغلین بخش کشاورزی از بخش خصوصی هستند و بیش از ۷۷ درصد در مناطق روستایی فعالیت می‌کنند و لذا نسبت به سایر بخش‌های اقتصادی می‌توانند آسیب‌پذیرتر باشند. این امر ضرورت حضور و مشارکت بخش کشاورزی در تصمیم‌گیری‌های کشوری و بخشی و به ویژه در ساختار سیاسی و اقتصادی کشور را بیشتر تبیین می‌کند.^۲

توسعه درآمدهای نفتی از یک منظر مزایایی را - هر چند کوتاه مدت و ناپایدار - متوجه بخش کشاورزی نمود. در پی افزایش درآمدهای نفتی دولت در سال ۱۳۹۵، میزان سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی پس از ۴ سال، رشد قابل توجه ۲۰/۴ درصد داشته و از ۳۷/۳ به ۴۵ هزار میلیارد ریال رسیده در حالیکه طی ۴ سال اخیر (۱۳۹۱ تا ۱۳۹۴) رشد سرمایه‌گذاری به ترتیب ۳۷-، ۶/۶، ۳/۶ و ۳۸/۵- درصد بوده و لذا تشکیل سرمایه در بخش همچنان شرایط چندان مطلوبی ندارد. رشد سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و دولتی در کل اقتصاد نیز در سال ۱۳۹۵ به ترتیب ۱۰/۲- و ۱۳/۷ درصد بوده در حالیکه در سال ۱۳۹۴ به ترتیب ۱۳/۸- و ۷/۱- درصد سرمایه‌گذاری خصوصی و دولتی کاهش یافته است. به عبارت دیگر افزایش درآمدهای دولت حاصل از فروش نفت در یک سال و به طور مقطعی (سال ۱۳۹۵) منجر به افزایش سرمایه‌گذاری دولتی در اقتصاد و به تبع آن در بخش کشاورزی شده است. با توجه به بزرگتر بودن اندازه میزان سرمایه‌گذاری بخش خصوصی نسبت به بخش دولتی (فارغ از رشد آن)، برآیند رشد سرمایه‌گذاری صورت گرفته در کل اقتصاد در سال ۱۳۹۵ علی‌رغم بهبود درآمدهای نفتی، کماکان منفی و معادل ۳/۷- درصد بوده است^۳ که حاکی از اهمیت سرمایه‌گذاری بخش خصوصی است. در سال ۱۳۹۴ که هم رشد سرمایه‌گذاری دولتی و هم رشد سرمایه‌گذاری خصوصی منفی بوده، برآیند رشد کل سرمایه‌گذاری در اقتصاد بسیار ضعیف‌تر از سال ۱۳۹۵ و معادل ۱۲- درصد بوده است.^۴ همسو بودن رشد سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی با رشد سرمایه‌گذاری دولتی^۵ ناشی از دولتی

^۱ مستند به آمار رسمی مرکز آمار ایران، سالنامه آماری سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶.

^۲ مستند به آمار رسمی مرکز آمار ایران، سالنامه آماری سال‌های مختلف.

^۳ بنا بر آمار رسمی بانک مرکزی در سال ۱۳۹۵، بخش خصوصی ۷۹۴ هزار میلیارد ریال و بخش دولتی ۳۷۴ هزار میلیارد ریال در اقتصاد سرمایه‌گذاری کرده‌اند.

^۴ مستند به آمار رسمی بانک مرکزی، حساب‌های ملی ایران.

^۵ در سال ۱۳۹۵ رشد سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی ۲۰/۴+ درصد و در کل اقتصاد ۳/۷- درصد بوده است. در این سال سرمایه‌گذاری دولتی مثبت و بخش خصوصی منفی بوده است. در سال ۱۳۹۴ رشد سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی ۳۸/۵- درصد و در کل اقتصاد ۱۲- درصد بوده و سرمایه

بودن غالب تشکیل سرمایه در بخش کشاورزی و نقش کم‌رنگ بخش خصوصی در این بخش اقتصادی است. وابستگی بیشتر بخش کشاورزی به سرمایه‌گذاری دولتی باعث شده جذب سرمایه در این بخش بیش از سایر بخش‌ها از شرایط اقتصادی کشور متأثر شود. از سوی دیگر توجه به این نکته حائز اهمیت است که به دلیل رقابت‌پذیری پایین‌تر بخش کشاورزی در جذب سرمایه در مقایسه با سایر بخش‌ها، در شرایط رونق اقتصادی این بخش توفیق کمتری در جذب سرمایه بخش خصوصی نیز دارد. به عبارت دیگر بخش کشاورزی در جذب سرمایه خصوصی با چالش جدی‌تری در مقایسه با سایر بخش‌ها مواجه بوده و به شدت متکی به سرمایه‌گذاری دولتی است. از سوی دیگر مقایسه شرایط رکود و رونق بخش کشاورزی و اقتصاد در سال‌های مختلف نشان می‌دهد بخش کشاورزی در برابر شرایط رکود اقتصادی مقاومت بیشتری داشته و از پایداری بیشتری در رشد اقتصادی برخوردار بوده است. به طوریکه متوسط رشد اقتصادی بخش کشاورزی طی ۹ سال اخیر (از سال ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۶) ۵ درصد بوده و همواره رشد مثبت اقتصادی را تجربه کرده است درحالی‌که در کل اقتصاد در همین مدت، سه سال ۱۳۹۱، ۱۳۹۲ و ۱۳۹۴ با رشد منفی مواجه بوده است و تنها در سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶ رشد اقتصادی بیشتری نسبت به بخش کشاورزی داشته است^۱. همانطور که قبلاً نیز بیان شد رشد اقتصادی قابل توجه کشور در سال ۱۳۹۵ متأثر از رشد چشمگیر درآمدهای نفتی بوده است. بهره‌مندی بخش کشاورزی از تسهیلات بانکی نیز همواره کم بوده به طوریکه میانگین تسهیلات دریافتی بخش کشاورزی در دهه ۹۰ تنها ۸ درصد بوده و عموماً (۶۶ درصد) صرف سرمایه در گردش واحدهای کشاورزی شده و سهم توسعه فعالیت یا ارتقای تجهیزات که می‌تواند به بهبود راندمان واحد تولیدی بینجامد تنها ۷/۳ درصد طی ۵ سال اخیر بوده است^۲. از سوی دیگر به دلیل ماهیت ریسکی و نامطمئن بخش کشاورزی در مقایسه با سایر بخش‌های اقتصادی، در جذب سرمایه بخش خصوصی نیز ضعیف‌تر عمل می‌کند. لذا لازم است علاوه بر تزریق منابع دولتی، با در نظر گرفتن برخی تمهیدات، رقابت‌پذیری بخش کشاورزی را در جذب سرمایه خصوصی تقویت کرد. با راهکارهایی نظیر ایجاد مشوق‌های قانونی، معافیت‌های مالیاتی و گمرکی هدفمند، معرفی زمین‌ها و مناطق مستعد سرمایه‌گذاری و مورد حمایت دولتی در قالب زنجیره‌های ارزش و ایجاد ثبات قانونی و سیاسی امکان‌گسیل سرمایه‌های بخش خصوصی به بخش کشاورزی بیشتر می‌شود^۳.

کمبود سرمایه و نقدینگی در بنگاه‌های تولیدی در بلندمدت می‌تواند با فاصله گرفتن بنگاه‌ها از دانش و تکنولوژی روز منجر به کاهش بهره‌وری استفاده از عوامل تولید گردد. بخش کشاورزی به دلیل دسترسی به منابع پایه ارزان تا حد زیادی این کمبود را جبران نموده و توانسته به واسطه خصوصی بودن فعالیت‌ها، پتانسیل‌های خود را در استفاده از عوامل تولید (نهاده‌ها) نشان دهد اما با اعمال محدودیت بهره‌برداری از منابع کمیاب نظیر آب و کاهش منابع، این مزیت بخش کشاورزی خدشه‌دار شده و مسئله کمبود سرمایه بیش از پیش خود را نشان خواهد داد. طبق آمارهای رسمی، بهره‌وری سرمایه، نیروی کار و کل عوامل تولید در بخش کشاورزی همواره روند صعودی داشته و در مقایسه با

گذاری هم در بخش خصوصی و هم در بخش دولتی منفی بوده است. به نظر می‌رسد بین رشد سرمایه‌گذاری دولتی و رشد سرمایه‌گذاری بخش کشاورزی یک همسویی مشاهده می‌شود.

^۱ مستند به آمار رسمی بانک مرکزی، گزارش شاخص‌های عمده اقتصادی سال‌های مختلف.
^۲ بانک مرکزی، اداره اطلاعات بانکی، دایره تهیه و تنظیم آمارها و گزارش‌های تحلیلی خاص

^۳ آمار سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷ تشکیل سرمایه تا زمان تدوین گزارش از سوی بانک مرکزی منتشر نشده و امکان گزارش و تحلیل آن وجود ندارد اما شواهد حاکی از کاهش تشکیل سرمایه طی این دو سال است.

کل اقتصاد نیز از بهره‌وری بیشتری برخوردار بوده است به طوری‌که در سال ۱۳۹۷ به ازای مصرف هر واحد سرمایه در بخش کشاورزی ۱/۱۷ واحد ارزش افزوده ایجاد شده در حالیکه در اقتصاد ۰/۸۹ واحد ارزش افزوده خلق شده است. به همین ترتیب به ازای استفاده از هر واحد نیروی کار در بخش کشاورزی ۱/۱۶ واحد و در اقتصاد ۰/۹۴ واحد ارزش افزوده تولید شده است. به کارگیری هر واحد از کل عوامل تولید در بخش کشاورزی نیز ۱/۱۷ واحد و در اقتصاد ۰/۹۱ واحد ارزش افزوده تولید کرده است. اگرچه روند کلی بهره‌وری در بخش کشاورزی صعودی و همواره بهره‌ورتر از اقتصاد بوده است اما در سال ۱۳۹۷ برای اولین بار در دهه ۹۰ با کاهش بهره‌وری مواجه بوده که در پی رشد اقتصادی منفی در بخش کشاورزی (کاهش ارزش افزوده) بوده است.^۱

پایش محیط کسب و کار کشاورزی از منظر فعالان بخش نیز مؤید نتایج فوق است. این پایش نشان می‌دهد که محیط کسب و کار کشاورزی در سال ۱۳۹۷ نسبت به سال‌های قبل بدتر شده است به طوری‌که مقدار شاخص به ۶/۲ واحد رسیده در حالیکه در سال‌های قبل عمدتاً ۵/۷ واحد بوده است.^۲ بدترین مؤلفه اثرگذار بر کسب و کارها، بی‌ثباتی و غیرقابل پیش‌بینی بودن قیمت‌ها (مواد اولیه و محصولات) یعنی ناکارآمدی دولت در تنظیم بازار و ایجاد پایداری نسبی در شرایط اقتصادی است. دومین مؤلفه که به لحاظ اهمیت در سال‌های قبل مشکل‌آفرین‌ترین شاخص شناسایی شده بود مشکل دریافت تسهیلات از بانک‌ها است. در واقع مشکلات مالی به قوت خود باقی است و عامل بی‌ثباتی بازار طی دو سال اخیر شدت گرفته و به صدر موانع کسب و کار بخش خصوصی رسیده است.^۳

^۱ مستند به آمار رسمی سازمان ملی بهره‌وری ایران، گزارش شاخص‌های بهره‌وری ۱۳۸۴ تا ۱۳۹۷.

^۲ هر چقدر مقدار شاخص به عدد ۱۰ نزدیک‌تر گردد نشان از بدتر شدن محیط دارد.

^۳ معاونت اقتصادی اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی ایران، پایش ملی محیط کسب و کار ایران، سال‌های مختلف.

بخش دوم: تولید محصولات کشاورزی

علاوه بر مسائل اقتصادی و سیاسی که عمدتاً بر ارزش تولیدات کشاورزی تأثیرگذار است مسائل جوی و شرایط اقلیمی کشور نیز میزان و کیفیت تولید را تحت تأثیر قرار می‌دهد و از این طریق بر وضعیت اقتصادی کسب و کارهای بخش کشاورزی تأثیر می‌گذارد. بارندگی کشور در سال ۹۷-۱۳۹۶ با کاهش ۲۶ درصدی نسبت به سال گذشته همراه بود و ۲۸۲ میلیارد مترمکعب بارندگی صورت گرفت. میزان بارش‌ها در سال ۹۶-۱۳۹۵ نیز نسبت به سال قبل ۳ درصد کاهش داشته در حالیکه در سال ۹۵-۱۳۹۴ با بهبود بارندگی‌ها به میزان ۲۷ درصد نسبت به سال گذشته موجب رونق تولید در این سال شده بود^۱. لذا بارش‌های نسبتاً خوب سال ۹۵-۱۳۹۴ که به تولید دیم رونق داده بود در سال‌های ۹۶-۱۳۹۵ و ۹۷-۱۳۹۶ کاهش یافت و تولیدات دیم کشور را تحت تأثیر قرار داد. از طرفی وجود بی‌نظمی‌های دولت در اعلام قیمت تضمینی و نرخ مصوب آن، همچنین ناپایداری شدید در بازار محصولات کشاورزی، سرعت رشد تولیدات آبی را نیز متوقف کرد. به طوریکه طی دو سال اخیر یعنی سال‌های زراعی ۹۶-۱۳۹۵ و ۹۷-۱۳۹۶ میانگین رشد قیمت تضمینی برای محصولات منتخب^۲ به ترتیب با رشدهای بسیار اندک ۸/۱ و ۱/۴ درصد افزایش یافته که در مقایسه با تورم تولید در بخش کشاورزی (۱۱/۳ درصد در سال ۱۳۹۶ و ۳۴/۵ درصد در سال ۱۳۹۷) بسیار نازل است. قیمت‌های تضمینی در این دو سال به ترتیب با ۵ ماه و ۷ ماه تأخیر در اسفند ۱۳۹۶ و اردیبهشت ۱۳۹۷ اعلام گردید. اعلام دیرهنگام قیمت‌های تضمینی و غیرواقعی بودن قیمت‌های تعیین شده (با توجه به تورم) منجر به عدم امکان برنامه‌ریزی تولید توسط کشاورز و نداشتن انگیزه کافی برای تولید شده و در نهایت در محصول استراتژیکی مثل گندم وضعیت از خودکفایی به واردات تغییر یابد. این مسئله می‌تواند در شرایط تحریمی کشور، امنیت غذایی و تأمین غذای مردم را دچار تهدید کند. در مجموع تولیدات گیاهی (زراعی و باغی) در دو سال متوالی ۹۶-۱۳۹۵ و ۹۷-۱۳۹۶ به ترتیب ۱ و ۰/۷ درصد کاهش یافت و تولیدات زراعی در سال ۹۷-۱۳۹۶ به ۸۳/۷ میلیون تن و تولیدات باغی به ۲۰/۵ میلیون تن رسید. همچنین در سال ۹۷-۱۳۹۶ به ترتیب ۱۱/۱ و ۲/۵ میلیون هکتار از اراضی تحت کشت زراعت و باغات قرار گرفت که نسبت به سال گذشته به ترتیب ۰/۸ و ۲/۸ درصد توسعه یافته است. عملکرد تولیدات زراعی دیم طی سه سال اخیر (۹۵-۱۳۹۴ تا ۹۷-۱۳۹۶) نوسانات زیادی را تجربه کرده است به طوریکه سالانه به ترتیب ۲۸/۸، ۲۴/۲- و ۲۴ درصد تغییر یافته و در باغات دیم کشور نیز عملکردها کاهشی بوده و سالانه به ترتیب ۱۸/۶، ۶/۹ و ۰/۴ درصد تغییر کرده است. معمولاً تولیدات دیم تحت تأثیر میزان بارندگی کم و زیاد می‌شوند و اگرچه سهم کمی از تولید را شامل می‌شوند (۸/۴ درصد در سال ۹۷-۱۳۹۶) اما با توجه به محدودیت منابع آبی کشور لازم است مورد توجه قرار گیرند. مهمترین محصولات زراعی دیم کشور گندم و جو است که در سال ۹۷-۱۳۹۶ به میزان ۸۱ درصد از تولید و ۸۳ درصد از سطوح کشت دیم را به خود اختصاص داده است. همچنین عمده محصولات باغی دیم شامل پرتقال با ۴۳۸ هزار تن، انگور با ۲۵۱/۸ هزار تن و چای با ۱۱۲/۷ هزار تن است که در مجموع ۶۰ درصد از تولید باغات دیم کشور را تشکیل می‌دهند. در سه محصول فوق تولید چای عمدتاً به صورت دیم (۱۰۰ درصد در سال ۹۷-۱۳۹۶) و

^۱ سازمان مدیریت منابع آب.

^۲ از آنجایی که هدف از محاسبه متوسط رشد قیمت تضمینی مقایسه تغییرات آن طی زمان است صرفاً از روش میانگین گیری ساده استفاده شد. محصولات منتخب شامل گندم معمولی و دوروم، جو، ذرت‌دانه‌ای، عدس، انواع لوبیا، نخود، گروه‌های سه گانه برنج، دانه‌های روغنی سویا، کلزا، آفتابگردان و گلرنگ، چغندر قند، نیشکر، پنبه (وش)، سیب‌زمینی و پیاز است.

تولید انگور و پرتقال به صورت آبی (به ترتیب ۹۲ و ۸۶ درصد) کشت می‌شود. عملکرد تولیدات آبی زراعی نیز در سه سال ۱۳۹۴-۹۵ تا ۱۳۹۶-۹۷ به ترتیب ۶/۴، ۵/۵ و ۲- درصد تغییر یافته و در باغات آبی به ترتیب ۲/۳، ۱/۱- و ۵/۲- درصد تغییر کرده است.^۱

از سوی دیگر بررسی درآمد و هزینه تولید هر هکتار محصولات زراعی آبی منتخب^۲ به قیمت‌های ثابت ۱۳۹۰ نشان داد تولید یک هکتار از این محصولات در سال ۱۳۹۶-۹۷ معادل ۱۵/۷۵ میلیون ریال سودآوری دارد که نسبت به سال گذشته ۲۶ درصد و نسبت به متوسط دهه ۹۰ در حدود ۱۷ درصد کاهش یافته است که نشان می‌دهد سودآوری محصولات نسبت به سال‌های گذشته کمتر شده و توان مالی زارعین تضعیف گردیده است. بر همین اساس سودآورترین محصول پیاز با ۹۲ میلیون ریال در هکتار و کم سودترین محصول جو با ۱/۳ میلیون ریال در هکتار است. تولید محصول آفتابگردان روغنی نیز به طور متوسط در هر هکتار در این سال به ترتیب ۱/۷ میلیون ریال زبان‌ده بوده است.^۳ در بلندمدت نیز نوسانات متوسط قیمت فروش محصولات کشاورزی و در برخی سال‌ها پیشی گرفتن رشد هزینه‌های تولید در مقایسه با رشد درآمد کشاورزان حاکی از ناپایداری درآمد کشاورزان است که در کنار سودآوری اندک برخی از محصولات و پایین بودن درآمد سرانه کشاورزی در مقایسه با سایر بخش‌های اقتصادی، منجر به افزایش ریسک درآمدی فعالیت‌های کشاورزی، ناتوانی مزمین بهره‌برداران در پس‌انداز و ارتقای توان مالی آن‌ها گردیده و رفته‌رفته نرخ سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی را از سوی بخش خصوصی که اکثریت فعالان بخش را تشکیل می‌دهند کاهش داده و لذا بار دیگر بر شدت وابستگی بخش کشاورزی به تأمین سرمایه و تزریق منابع محدود دولتی تأکید می‌کند.

نکته دیگری که از بررسی روند تولید محصولات زراعی قابل مشاهده است این‌که به نظر می‌رسد به استثنای کلزا در مورد سایر محصولات برنامه تولید ثابت و مشخصی وجود ندارد و این محصولات روند ثابتی را دنبال نمی‌کنند. ناپایداری در تولید که عمدتاً ناشی از سیاست‌گذاری‌های متغیر دولت و نوسان بازار محصولات کشاورزی است در وهله اول معیشت و توان مالی کشاورز را تحت شعاع قرار می‌دهد و امکان برنامه‌ریزی بلندمدت را از وی صلب می‌کند.

در زمینه تولید محصولات باغی، اهداف تعیین شده در برنامه ششم بسیار پایین در نظر گرفته شده است به طوری‌که از اهداف برنامه پنجم و دو سال آخر برنامه چهارم کمتر است. با توجه به اینکه بخش زیادی از ارزآوری صادراتی کشور به واسطه صادرات محصولات باغی حاصل می‌شود و پتانسیل بالایی در این زیربخش به لحاظ درآمدزایی، توسعه صادرات و اشتغال‌زایی وجود دارد، این اهداف بسیار پایین در نظر گرفته شده است. با توجه به هدف‌گذاری پایینی که در این برنامه صورت گرفته میزان تحقق اهداف بیش از ۱۰۰ درصد برآورد شده است.

بررسی ضریب خودکفایی محصولات در سال ۱۳۹۷ نشان داد محصولات برنج، قندوشکر و ذرت دانه‌ای نسبت به سال قبل با کاهش ضریب خودکفایی مواجه بوده است. هر چند در بلندمدت (طی دهه ۹۰) تغییرات ضریب خودکفایی

^۱ مستند به آمار وزارت جهاد کشاورزی، آمارنامه‌های کشاورزی جلد ۱ و ۳.

^۲ بر اساس محصولاتی که اطلاعات آن در مرکز آمار منتشر می‌شود شامل گندم، جو، برنج، ذرت دانه‌ای، نخود، لوبیاجیتی، عدس، پنبه، چغندرقد، آفتابگردان روغنی، سیب‌زمینی و پیاز است.

^۳ آمار این قسمت با استفاده از آمار مرکز ملی آمار محاسبه شده است.

برای دو محصول جو و ذرت دانه‌ای نزولی است و برای دو محصول کنجاله و روغن نباتی بسیار پایین است.^۱ از طرفی از آنجایی که تولیدات طیور غالباً وابسته به ذرت و کنجاله سویا بوده لذا افت ضریب خودکفایی در این محصولات به مثابه کاهش خودکفایی در تولید فراورده‌های طیور نیز می‌باشد. میزان تولید گوشت مرغ همواره صعودی بوده و در تأمین اهداف برنامه‌ها نیز نسبتاً موفق بوده است اما در سال ۱۳۹۵ برای اولین بار طی ۱۷ سال اخیر با کاهش (۲/۵ درصد) مواجه شده است. علت این امر برخی سهل‌انگاری‌ها در مدیریت پیشگیری بیماری آنفلوآنزا و خسارت این بیماری به مرغداران که منجر به حذف و معدوم شدن نزدیک به ۱۱/۵ میلیون پرنده تخم‌گذار گردید و همچنین عدم تأمین اعتبار برای بیمه جهت پرداخت خسارت مرغداران بوده است. تخم‌مرغ نیز مشابه مرغ همواره از وضعیت تولیدی مطلوبی برخوردار بوده اما در سال ۹۵-۱۳۹۴ تنها ۱ درصد رشد داشته و در سال ۹۶-۱۳۹۵ نزولی بود که در پی افت تولید مرغ در کشور به دلیل شیوع بیماری آنفلوآنزای فوق حاد پرنده‌گان بوده است. در این سال برای کنترل بازار، صادرات تخم‌مرغ متوقف شد. تولید مرغ در سال ۹۷-۱۳۹۶ و ۹۶-۱۳۹۵ مجدداً رشد خوبی داشت در حالیکه تولید تخم مرغ در سال ۹۷-۱۳۹۶ با اندکی افزایش همراه بود. در مقایسه با صنعت طیور، موفقیت صنعت دام در تأمین گوشت قرمز و شیر مورد نیاز کشور و دستیابی به اهداف برنامه ضعیف‌تر بوده است. معمولاً در تولید گوشت قرمز بیش از ۷۰ درصد و در تولید شیر ۶۰ تا ۷۰ درصد از اهداف برنامه‌ها تأمین شده است. در برنامه ششم به دلیل کاهش قابل توجه اهداف برنامه، همه فرآورده‌ها از جمله شیر و گوشت قرمز در تأمین برنامه موفق دیده می‌شوند.^۲ اما به لحاظ تأمین نهاده، نسبت به صنعت طیور، وابستگی کمتری به نهاده‌های وارداتی شامل ذرت، جو و کنجاله دارد. سال ۱۳۹۷ میزان وابستگی تولید گوشت قرمز به نهاده‌های وارداتی تقریباً ۱۵ درصد و وابستگی تولید شیر به این نهاده‌ها ۹/۶ درصد برآورد شده است.^۳

تولیدات دام، طیور و آبزیان در سال ۱۳۹۷ با رشد ۳/۸ درصد به ۱۶ میلیون تن رسید و بیش از اهداف برنامه تولید شد. اهداف برنامه در این سال ۱۵/۴ میلیون تن برآورد شده بود. در واقع موفقیت تولید این زیربخش در برنامه ششم به دلیل هدف‌گذاری پایین اهداف در این برنامه است به طوری که اهداف سال ۱۳۹۷ معادل تولید واقعی در سال ۱۳۹۶ و کمتر از تولید در سال‌های ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۵ است. با این شرایط همه محصولات به ویژه شیر، گوشت مرغ و آبزیان در تحقق برنامه موفق بوده‌اند. در برنامه ششم برای تولید عسل هدف‌گذاری نشده است. میزان تولید محصولات دام، طیور و آبزیان در سال ۱۳۹۷ شامل شیر ۱۰/۶، گوشت مرغ ۲/۳، گوشت قرمز ۰/۸، تخم مرغ ۰/۹، عسل ۰/۰۹ و آبزیان ۱/۳ میلیون تن بود. تولید در همه محصولات به استثنای گوشت قرمز نسبت به سال گذشته افزایش داشته است. همچنین میزان تولید تخم مرغ رشد اندک ۱/۵ درصدی را تجربه کرد.^۴ شیوع بیماری آنفلوآنزای فوق حاد پرنده‌گان در سال ۱۳۹۵ و سهل‌انگاری در مدیریت پیشگیری بیماری و عدم تأمین اعتبار برای بیمه جهت جبران خسارت منجر به افت تولید گوشت مرغ و رشد بسیار اندک تولید تخم مرغ در آن سال و کاهش تولید در سال بعد (۱۳۹۶) شد. البته در مجموع وضعیت تولید مرغ و تخم مرغ در کشور از شرایط نسبتاً مطلوبی برخوردار است و همواره در دستیابی به اهداف،

^۱ مستند به آمار مرکز ملی مطالعات راهبردی کشاورزی و آب اتاق ایران، گزارش امنیت غذایی سال ۱۳۹۷.

^۲ مستند به آمار وزارت جهاد کشاورزی، آمارنامه کشاورزی جلد ۲.

^۳ مستند به آمار مرکز ملی مطالعات راهبردی کشاورزی و آب اتاق ایران، گزارش امنیت غذایی سال ۱۳۹۷.

^۴ مستند به آمار وزارت جهاد کشاورزی، آمارنامه کشاورزی جلد ۲.

موفقیت نسبی داشته است هر چند با وجود وابستگی ۷۸/۵ درصدی مرغ و ۷۶/۴ درصدی تخم‌مرغ به واردات خوراک طیور در سال ۱۳۹۷ و موقعیت انحصاری واردکنندگان خوراک دام و طیور، این توفیقات قابل تأمل است^۱. میزان تولید عسل و آبزیان نیز در سال‌های ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۷ همچنان روند صعودی خود را ادامه داده است. در فرآورده‌های دام- طیور-آبزیان دو محصول عسل و آبزیان همواره در تأمین اهداف برنامه‌ها موفق بوده‌اند و روند گذشته این محصولات نیز قابل توجه است و نشان از آن دارد که پتانسیل بالایی در سرمایه‌گذاری و سیاست‌گذاری به منظور توسعه تولید دارند. اما در برنامه ششم تنها برای تولید محصول عسل هیچ هدفی تعیین نشده است و به نظر می‌رسد برنامه‌ای برای آن وجود ندارد^۲.

---

^۱ مرکز ملی مطالعات راهبردی کشاورزی و آب اتاق ایران، گزارش امنیت غذایی سال ۱۳۹۷.

^۲ مستند به آمار وزارت جهاد کشاورزی، آمارنامه کشاورزی جلد ۲.

بخش سوم: تجارت محصولات کشاورزی

کل واردات محصولات کشاورزی و صنایع غذایی در سال ۱۳۹۷ به میزان ۲۰/۷ میلیون تن به ارزش ۱۰/۹ میلیارد دلار بوده که نسبت به سال ۱۳۹۵ به لحاظ مقدار ۵/۸ درصد و به لحاظ ارزش ۱/۹ درصد افزایش یافته است. بخش زیادی از افزایش واردات متأثر از افزایش واردات ذرت، برنج و قندوشکر بوده است. ذرت و برنج به همراه گوشت قرمز در سال ۱۳۹۶ نیز رشد بالایی در واردات داشته‌اند. در سال ۱۳۹۷ میزان واردات گندم نیز به صفر رسید یعنی خودکفایی کامل گندم در این سال اتفاق افتاد. در مجموع از کل مقدار واردات کشاورزی و صنایع غذایی در سال ۱۳۹۷ تنها ۱/۲ درصد به صنایع غذایی اختصاص یافته و سهم هر یک از زیربخش‌ها به ترتیب زراعت ۹۴/۹، باغبانی ۲/۶ و دام-طیور-آبزیان ۱/۳ درصد بوده است. بالا بودن سهم زیربخش زراعت در واردات به دلیل حجم بالای واردات نهاده‌های دامی (ذرت، جو و کنجاله) است که در سال ۱۳۹۷ حدود ۷۴ درصد از واردات محصولات کشاورزی را به خود اختصاص داده است.^۱

صادرات محصولات کشاورزی و صنایع غذایی در سال ۱۳۹۷ به مقدار ۷ میلیون تن و به ارزش ۶/۴ میلیارد دلار صورت گرفته که نسبت به سال ۱۳۹۶ به لحاظ مقدار ۵/۵ درصد افزایش یافته اما به لحاظ ارزش ۲/۷ درصد کاهش یافته است. میزان افزایش مقدار صادراتی نیز نسبت به دو سال قبل کمتر بوده است بطوریکه در سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۵ به ترتیب ۷/۲ و ۱۹/۲ درصد میزان صادرات افزایش داشت. صادرات محصولاتی همچون مرکبات، سیب‌زمینی و حبوبات علی‌رغم افزایش قابل توجه مقدار صادرات در سال ۱۳۹۴، در سال ۱۳۹۵ با کاهش تناژ صادرات مواجه شده‌اند. از طرفی محصولاتی نظیر کاکائو و فرآورده‌های آن، زعفران و کیوی که از مزیت‌های صادراتی کشاورزی و صنایع غذایی ایران به شمار می‌روند در سال ۱۳۹۵ در پی کاهش تحریم‌ها و دسترسی موقت به بازارهای صادراتی بیشتر و متنوع‌تر و البته به صورت مستقیم، امکان افزایش صادرات به میزان قابل توجهی فراهم گردید. در مقابل محصولاتی نظیر خرما، سیب و پیاز و موسیر علی‌رغم افزایش مقدار صادرات نسبت به سال ۱۳۹۴، با افت ارزشی مواجه بوده‌اند. همچنین مشاهده می‌شود زیربخش باغبانی که همواره بیشترین ارزشی صادراتی را برای کشور رقم زده است در سال ۱۳۹۵ با افت مقدار و ارزش صادراتی مواجه بوده است. در سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷ اکثر محصولات صادراتی اصلی به لحاظ تناژ صادراتی، شرایط بدی داشته‌اند یعنی در این مدت با افت صادرات مواجه شده‌اند و یا نوسانات شدیدی را تجربه کرده‌اند به عنوان مثال پیاز و موسیر اگر چه در سال ۱۳۹۷ با رشد ۱۴۱ درصدی همراه بوده اما در سال ۱۳۹۶ رشد ۵- درصد و در سال ۱۳۹۵ رشد ۶ درصد را تجربه کرده است. وجود چنین نوساناتی آینده تجارت محصولات صادراتی کشور را تهدید می‌کند. از معدود محصولات صادراتی که در این مدت روند رو به رشد نسبتاً پایدار داشته‌اند می‌توان به مرکبات با دو سال پیاپی رشد ۱۱۷ و ۲۱۱ درصد و شیرینی و شکلات با رشدهای پیاپی ۲۷ و ۵۱ درصدی اشاره نمود. طی سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷ مقدار صادرات پسته روند نزولی پیدا کرد و بالتبع ارزشی این محصول نیز کاهش یافت به طوریکه پسته که هر سال در رتبه نخست کسب درآمد ارزی محصولات کشاورزی بود در سال ۱۳۹۷ به رتبه دوم نزول کرد. پسته یکی از مزیت‌های اصلی صادراتی کشور به شمار می‌رود و همواره این هشدار که ایران در حال از دست دادن بازارهای صادراتی خود در زمینه پسته است، داده شده بود. کیوی به عنوان محصولی که مدتی است به عنوان

^۱ مستند به آمار رسمی گمرک جمهوری اسلامی ایران.

پتانسیل صادراتی کشور مطرح شده است در این دو سال رشد محدودتری نسبت به سال ۱۳۹۵ تجربه کرد. از کل درآمد ارزی حاصل از صادرات محصولات کشاورزی و صنایع غذایی در سال ۱۳۹۷ سهم ۲۶/۶ درصد به صنایع غذایی، ۲۹/۸ درصد به گروه زراعت، ۲۴/۳ درصد به گروه باغبانی و ۱۹/۲ درصد به گروه دام- طیور و آبزیان اختصاص یافته است. گروه باغبانی که همواره بیشترین درآمد ارزی را برای بخش کشاورزی کسب می‌نماید در سال ۱۳۹۷ در حدود ۲۷ درصد با کاهش ارزش صادراتی مواجه شده است. این کاهش در درجه اول به دلیل کاهش شدید صادرات پسته در سال ۱۳۹۷ و سپس انگور خشک کرده و چای طی دو سال اخیر است. مهمترین محصول صادراتی به لحاظ مقدار هندوانه و خربزه با سهم ۱۴ درصدی از کل صادرات کشاورزی و صنایع غذایی به میزان ۹۷۲ هزار تن بوده است و به لحاظ ارزش به دلیل افت شدید صادرات پسته، شیر و فرآورده‌های آن با سهم ۹/۶ درصد و ارزآوری ۶۱۲/۸ میلیون دلار حائز رتبه اول شده است. گروه محصولات صنایع غذایی به عنوان یک فرصت تجاری رو به پیشرفت قلمداد می‌شود و هم به لحاظ ایجاد ارزش افزوده و هم به لحاظ ایجاد اشتغال و بهبود فضای کسب و کار اهمیت دارد. صادرات این محصولات در سال ۱۳۹۷ پس از ۳ سال متوالی به لحاظ مقدار به میزان ۱۵ درصد و به لحاظ ارزش ۹/۳ درصد افزایش یافته است. صادرات صنایع غذایی در طول دهه ۹۰ تنها در سال‌های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۴ کاهش یافته است^۱.

تراز تجاری بخش کشاورزی در سال ۱۳۹۷ معادل ۴/۵- میلیارد دلار است که نسبت به سال گذشته ۸/۹ درصد افت داشته است. کسری تراز تجاری بخش کشاورزی در سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۳۹۵ در حال بهبود بوده است اما مجدداً طی دو سال اخیر، کسری تراز تجاری شدت گرفته است به طوری که در سال ۱۳۹۶ بیش از ۵۵ درصد افت داشته شد. این در حالی است که کشور در این دو سال در تولید گندم به عنوان یکی از مهمترین محصولات وارداتی خود، خودکفا شده بود. افزایش واردات محصولات اساسی در تأمین امنیت غذایی مردم شامل برنج، گوشت قرمز و جو و کاهش درآمد ارزی حاصل از پسته به عنوان یکی از مزیت‌های اصلی صادراتی کشور از جمله دلایل تشدید کسری تراز تجاری بخش کشاورزی در سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷ است. در مجموع کشاورزی و صنایع غذایی همواره با کسری تجاری مواجه بوده‌اند اما بررسی جداگانه زیربخش‌ها نشان می‌دهد زیربخش باغبانی و صنایع غذایی عموماً از تراز مثبت برخوردارند و زیربخش زراعت با تراز منفی همراه است. زیربخش دام- طیور و آبزیان نیز که معمولاً دارای تراز مثبت بود متأسفانه در سال ۱۳۹۷ دچار تراز منفی شد^۲.

موضوع دیگری که به لحاظ حفظ منابع و استفاده پایدار از آن‌ها در تولید باید مدنظر قرار گیرد مسئله کمبود منابع آبی در کشور طی سال‌های اخیر است به طوری که به عنوان یک محدودیت جدی در امر تولید مورد توجه قرار گرفته است. لذا در تجارت محصولات کشاورزی نیز به محدودیت این منبع کمیاب و ارزشی که به واسطه تولید یک محصول و خرید و فروش آن پیدا می‌کند باید توجه شود. بر همین اساس محاسبات این گزارش نشان داد ارزش آب صادر شده از طریق صادرات محصولات کشاورزی برای محصول کیوی بیشتر از همه محصولات است و در سال ۱۳۹۷ به ازای هر مترمکعب آب صادر شده از طریق این محصول، ۴/۹ دلار درآمد ارزی به دست آمده است. به عبارت دیگر هر مترمکعب آبی که در تولید کیوی استفاده می‌شود به قیمت ۴/۹ دلار در بازارهای صادراتی ایران عرضه شده است در حالیکه

^۱ مستند به آمار رسمی گمرک جمهوری اسلامی ایران.
^۲ مستند به آمار رسمی گمرک جمهوری اسلامی ایران.

همین آب با صادرات محصولاتی نظیر گوجه فرنگی، پیاز و موسیر یا حتی زعفران که در رتبه‌های بعدی قرار دارند ارزش‌های کمتری به ترتیب ۱/۳، ۱/۲ و ۰/۸ دلار کسب کرده است^۱.

---

^۱ این قسمت با استفاده از محاسبات مرکز ملی مطالعات راهبردی کشاورزی و آب از آب مجازی محصولات منتخب و آمار رسمی گمرک برآورد گردید.

بخش چهارم: بیمه محصولات کشاورزی

طبق گزارش صندوق بیمه محصولات کشاورزی در سال ۹۷-۱۳۹۶، سطح پوشش بیمه در اراضی زراعی، باغی، آبیان و منابع طبیعی کشور به ترتیب ۳۱۶۶، ۶۹۴، ۴ و ۱۷۲۰ هزار هکتار است که نسبت به سال گذشته به ترتیب ۸/۵-، ۰/۲، ۲۶/۸ و ۱۷/۳- درصد تغییر یافته است. همچنین عملکرد بیمه در زیربخش دام ۸ میلیون واحد دامی و طیور ۹۰۶ میلیون قطعه بوده که به ترتیب ۱۰۸/۳ و ۳۰/۷ درصد نسبت به سال گذشته (۹۶-۱۳۹۵) افزایش یافته است. به عبارت دیگر سطوح بیمه شده در سال زراعی ۹۷-۱۳۹۶ نسبت به سال گذشته به استثنای زیربخش‌های زراعت و منابع طبیعی در سایر زیربخش‌ها به ویژه زیربخش دام افزایش یافته است که البته افزایش قابل توجه تعداد دام بیمه شده در این سال با توجه به روند سال‌های گذشته به دلیل افت شدید دام بیمه شده در سال ۹۶-۱۳۹۵ بوده است. میزان غرامت پرداختی در سال ۹۷-۱۳۹۶ به قیمت‌های ثابت سال ۱۳۹۰، در مجموع در کلیه بخش‌ها ۳۵۵۴ میلیارد ریال است که از این میزان به ترتیب ۲۵/۹ درصد به زیر بخش زراعت، ۶۱/۷ درصد به زیر بخش باغبانی، ۶/۱ درصد به زیر بخش دام، ۵/۸ درصد به زیر بخش طیور، ۰/۴ درصد به زیربخش آبیان و ۰/۱ درصد به منابع طبیعی پرداخت شده است. کل غرامت پرداخت شده به بخش در سال ۱۳۹۷ به میزان ۹/۴ درصد کمتر از سال گذشته (۱۳۹۶) بوده است. حق بیمه دریافتی توسط صندوق در سال زراعی ۹۷-۱۳۹۶ به قیمت‌های ثابت سال ۱۳۹۰، به میزان ۲۷۰۴ میلیارد ریال بوده که کمتر از غرامت پرداختی در این سال است و ۷۶/۱ درصد از غرامت پرداختی صندوق را جبران کرده است. از کل حق بیمه دریافتی صندوق ۴۳/۱ درصد از آن توسط کشاورز پرداخت شده است. در سال ۱۳۹۷ سهم سطوح بیمه شده در اراضی زراعی ۲۸/۵ درصد، در باغات ۲۸/۲ درصد، در مزارع آبی‌پروری ۰/۲۹ درصد و در منابع طبیعی ۱/۲۶ درصد است و سهم واحد دامی بیمه شده از کل دام موجود ۱۰/۴ درصد و سهم تعداد ماکیان بیمه شده از کل طیور ۱۲/۵ درصد بوده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد زیربخش باغبانی معمولاً استقبال بیشتری از بیمه داشته و در سایر زیربخش‌ها روند بیمه‌گری رو به کاهش است به ویژه در دام، طیور و آبیان که بیمه سهم کمی به خود اختصاص داده است. اگرچه برای گرایش بیشتر تولیدکنندگان به بیمه، تلاش‌ها در جهت اجباری نمودن بیمه در واحدهای تولیدی کشاورزی است اما بی‌رغبتی فعالان کشاورزی به بیمه ناشی از عملکردهای ضعیف بیمه در بازپرداخت به موقع و به اندازه کافی غرامت‌ها و عدم آشنایی فعالان از کارکردهای بیمه است که باید در تصمیم‌گیری‌ها مورد توجه قرار گیرد!

^۱ مستند به آمار وزارت جهاد کشاورزی، آمارنامه کشاورزی جلد ۲.

نتایج و پیشنهادها

آمار و ارقام به خوبی نشان می‌دهد که اقتصاد کشور باید بر توان بخش‌های تولیدی خود به ویژه بخش کشاورزی که نیروی محرک بخشی از صنعت نیز می‌باشد تکیه و تمرکز داشته باشد تا بتواند رشد پایدار و بلندمدتی را به دست آورده و همه بخش‌های اقتصادی به طور متوازن از نتایج آن منتفع شوند. یعنی یک رابطه دوسویه بین رشد اقتصادی و رشد بخش‌های مولد اقتصاد ایجاد شود. بخش نفت به دلیل تأثیرپذیری زیاد از شرایط سیاسی و بین‌المللی، صرفاً به عنوان یک نیروی کمکی و فرعی در کنار اقتصاد فعالیت کند و اثرات آن در اقتصاد کمرنگ شود.

یکی از اصلی‌ترین موانع در مسیر پیشرفت بخش کشاورزی، کمبود دسترسی به سرمایه و توان مالی ضعیف فعالان خرد در این بخش است. بخش کشاورزی به دلیل جایگاه ویژه‌ای که در تأمین امنیت غذایی کشور دارد و ماهیت ریسکی و نامطمئن فعالیت‌های کشاورزی که رقابت‌پذیری بخش را در جذب سرمایه تحت تأثیر قرار می‌دهد، لزوم سرمایه‌گذاری دولتی در این بخش را بیش از سایر بخش‌ها نمایان می‌سازد اما اتکای صرف به این نوع از سرمایه می‌تواند بر ناپایداری شرایط اقتصادی این بخش بیفزاید و لازم است تمهیداتی اتخاذ شود تا سرمایه‌گذاری خصوصی نیز در این بخش رونق یافته و بخش کشاورزی را از مزایای آن منتفع سازد. در واقع به دلیل سهم‌های بزرگ‌تر بخش‌های اقتصادی دیگر در GDP و توانمندی بیشتر این بخش‌ها در دریافت تسهیلات بانکی، همواره سهم زیادی از منابع دولتی به سایر بخش‌های اقتصادی گسیل می‌شود و بخش کشاورزی علی‌رغم نیاز حیاتی به این منابع، بهره کمی می‌برد. اینجا لزوم ایجاد سرمایه خصوصی و توانمندسازی مالی فعالان بخش در جهت توسعه پس‌اندازها اهمیت می‌یابد. با توجه به اهمیت تشکیل سرمایه خصوصی در بخش کشاورزی، یافتن راهکارهایی که بتواند با توانمندسازی فعالان بخش کشاورزی در افزایش و تجمیع منابع مالی آن‌ها و هدایت مجدد آن به بخش کشاورزی، فرایند شکل‌گیری سرمایه‌گذاری خصوصی را رونق دهد، می‌تواند راهگشا باشد. ایجاد مشوق‌های قانونی، معافیت‌های مالیاتی و گمرکی هدفمند، معرفی زمینه‌ها و مناطق مستعد سرمایه‌گذاری و مورد حمایت دولتی در قالب زنجیره‌های ارزش، ایجاد ثبات قانونی و سیاسی از جمله راهکارهایی است که به هدایت سرمایه‌های بخش خصوصی در بخش کشاورزی کمک می‌کند. پایش سالانه فضای کسب و کار از منظر فعالان بخش نیز مؤید این مطلب است که همواره اصلی‌ترین مشکل فعالان بخش کشاورزی در دریافت تسهیلات از بانک‌ها است هر چند عامل بی‌ثباتی بازار طی دو سال اخیر به حدی شدت گرفته است که به عنوان مانعی جدی‌تر از مسائل مالی پیش‌روی فعالان بخش خصوصی قرار گرفته است و البته مسائل مالی همچنان به قوت خود باقی است.

موضوع دیگری که در بخش کشاورزی قابل بحث است نگاه حاکم بر فعالیت‌های کشاورزی است به طوریکه همواره نگاه سنتی بودن و عدم بهره‌گیری کافی از تکنولوژی و ناکارآمدی را به دوش می‌کشد. با این وجود بررسی‌ها نشان داد ماهیت خصوصی کسب و کارها و فعالیت‌های کشاورزی از یک سو و دسترسی به منابع ارزان از سوی دیگر باعث شده تا بهره‌وری در این بخش بهتر از میانگین کل اقتصاد باشد. قطعاً افزایش سطح دانش و فناوری در بخش کشاورزی و هدایت ظرفیت اشتغال این بخش با لحاظ نمودن فاکتورهای محیط زیستی و مصرف منابع پایه به ویژه آب می‌تواند به افزایش ارزش افزوده و اشتغال‌زایی بخش بیانجامد.

استفاده از ظرفیت‌های بخش خصوصی و مشارکت آن‌ها در خرید یا نگهداری محصولاتی که در قالب سیاست تضمین خرید مورد حمایت قرار می‌گیرند به طوریکه سیاست‌های تشویقی و نظارتی مناسبی به طور همزمان وضع و اعمال گردد تا حدودی می‌تواند در کوتاه مدت از بار مالی دولت در حمایت از بخش کشاورزی بکاهد. اما در بلندمدت باید اقداماتی در جهت کاهش هزینه‌های تولید کشاورز و امکان فروش محصول با قیمت‌های قابل رقابت فراهم شود و در کنار آن سیاست قیمت تضمینی جایگزین سیاست خرید تضمینی شود. به عبارت دیگر تلاش‌ها در جهت توانمندسازی تولیدکننده باشد. طراحی زنجیره ارزش محصولات کشاورزی با ارزش افزوده بالا با هدف توسعه صادرات و بهبود کیفیت محصولات تولیدی می‌تواند بسیار کمک‌کننده باشد.

بررسی‌ها نشان می‌دهد اختلاف نسبتاً کمتری بین عملکرد تولیدات آبی و تولیدات دیم پرتقال وجود دارد و توسعه باغات دیم پرتقال در مناطق مستعد، می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. با توجه به اهمیت محصولات گیاهی دیم که با مصرف آب اندک، بخشی از نیاز غذایی کشور را تأمین می‌کند لازم است راهکارهایی اتخاذ شود تا حداکثر بهره‌برداری از این محصولات صورت بگیرد. از جمله این راهکارها می‌توان به استفاده از ارقام مقاوم، کشت در زمان و مکان مناسب و به کارگیری تکنیک‌های روز دنیا برای کشت دیم اشاره نمود.

علی‌رغم توفیقاتی که در تولید مرغ و تخم‌مرغ در کشور وجود داشته است به دلیل وابستگی ۷۸/۵ درصدی مرغ و ۷۶/۴ درصدی تخم‌مرغ به واردات خوراک طیور در سال ۱۳۹۷ و موقعیت انحصاری واردکنندگان خوراک دام و طیور، این توفیقات قابل تأمل است. به طور کلی در این سال حدود ۷۴ درصد از واردات محصولات کشاورزی را نهاده‌های دامی شامل ذرت، جو و کنجاله تشکیل می‌دهند. لذا تمرکز بر توسعه تولید این محصولات و یا استفاده از سایر گیاهان علوفه‌ای جایگزین که مزیت تولید آن در کشور وجود دارد، مستلزم ایجاد امنیت در تأمین نهاده‌های دام و طیور است.

در فرآورده‌های دام-طیور-آبزیان دو محصول عسل و آبزیان همواره در تأمین اهداف برنامه‌ها موفق بوده‌اند و روند گذشته این محصولات نیز قابل توجه است و نشان از آن دارد که پتانسیل بالایی در سرمایه‌گذاری و سیاست‌گذاری به منظور توسعه تولید دارند. اما در برنامه ششم تنها برای تولید محصول عسل هیچ هدفی تعیین نشده است و به نظر می‌رسد برنامه‌ای برای آن وجود ندارد.

همچنین اگرچه توفیقات خوبی در صادرات محصولات کشاورزی طی سال‌های اخیر حاصل شده است اما بررسی‌ها نشان می‌دهد کماکان مشکل بازاریابی صادراتی و تکنیک‌های حفظ و ثبات بازاری وجود دارد و این نوسانات نه تنها درآمد ارزی کشور را تحت تأثیر قرار می‌دهد بلکه درآمد تجار و تولیدکنندگان بخش کشاورزی را نیز متأثر ساخته و مانع از پایداری در شرایط اقتصادی بخش‌های تولیدی می‌شود. روند بلندمدت صادرات محصولات کشاورزی نیز حاکی از نوسان مقدار و قیمت صادراتی این محصولات است در حالیکه ایران در برخی از محصولات از دیرباز از پتانسیل صادراتی بالایی برخوردار بوده و لازم است استراتژی صادراتی مشخصی را دنبال کند و شیوه‌های صادراتی مطلوب‌تر که به قدرت بازاری بیشتر، ثبات قیمتی و دسترسی آسان‌تر به بازارهای صادراتی می‌انجامد و از همه مهمتر در شرایط تحریم نیز کارگشا باشد، را به کار گیرد.

با توجه به کمبود منابع آبی در کشور که می‌تواند به عنوان یک محدودیت جدی در امر تولید به شمار آید لازم است در توسعه صادرات و تعیین استراتژی‌های تجاری بخش کشاورزی در کنار سایر موضوعات تجاری به اهمیت آب در تولید محصولات و ارزشی که ایجاد می‌کند نیز توجه شود.

وضعیت تراز تجاری زیربخش‌های کشاورزی نشان می‌دهد نقطه قوت تجارت این بخش در گروه محصولات صنایع غذایی و محصولات زیربخش باغبانی است. لذا تمرکز توصیه‌ها و تشویق‌های صادراتی در وهله اول باید بر این دو گروه از محصولات باشد و تلاش کشور و بخش خصوصی در پایداری بیشتر صادرات در این دو گروه صورت گیرد. منفی شدن تراز تجاری زیربخش دام- طیور و آبزیان در سال ۱۳۹۷ نیز زنگ خطری است برای تولیدات این زیربخش و لازم است بررسی و عارضه‌یابی شود ضمن اینکه به این مهم نیز توجه شود که منفی شدن تراز تجاری زیربخش زراعت به دلیل واردات گسترده نهاده‌های دامی است. در واقع محصولات زیربخش زراعت (شامل سبزی و صیفی) نیز از پتانسیل- های خوبی برای صادرات برخوردار هستند و نباید به دلیل هم‌گروه شدن با محصولات زراعی که نهاده دامی هستند از نظر مغفول بمانند. شناخت جایگاه و نقش گروه‌های محصولی و زیربخش‌های مختلف در مثبت شدن تراز تجاری بخش کشاورزی کمک می‌کند تا اولویت‌بندی‌های تجاری و صادراتی کشور بر اساس مزیت‌های شناسایی شده مشخص و بر این اساس بازرگانان مورد حمایت و هدایت قرار گیرند. همچنین توجه به محصولات کشاورزی و صنایع غذایی که سهم زیادی در صادرات ندارند اما پتانسیل توسعه صادرات خوبی به ویژه در منطقه دارند نظیر گیاهان دارویی و انواع فرآورده‌های سیب‌زمینی و ... ضروری است.

مطالعات نشان می‌دهد عدم آگاهی فعالین کشاورزی نسبت به کارکردهای بیمه و سابقه و عملکرد ضعیف صندوق بیمه در پرداخت به موقع غرامت‌ها و بالا رفتن هزینه‌های تولید موجب بی‌رغبتی فعالان بخش خصوصی نسبت به بیمه کردن محصولاتشان می‌شود. بار مالی سنگین بیمه که باید از سوی دولت تأمین شود و کسری بودجه همیشگی دولت‌ها عاملی است که منجر به عملکرد ضعیف صندوق‌ها در پرداخت غرامت‌ها شده است. در واقع لازم است ابتدا کشاورز آموزش ببیند تا خسارت‌ها به حداقل برسد و در صورتی که خسارت دید توسط بیمه جبران شود تا هم بیمه شونده و هم بیمه‌گذار منتفع شوند. راهکارهای تشویقی نظیر کاهش حق بیمه برای آن دسته از فعالان بخش خصوصی که با استفاده از راهکارهای نوین و دانش‌بنیان مانع از بروز خسارت در واحدهای تولیدی خود می‌شوند از جمله روش‌های مؤثر در این زمینه است.

برآیند موضوعاتی که در بالا به آن اشاره شد کماکان بر نیاز بخش کشاورزی به مدیریت یکپارچه، هوشمند و پایدار در همه عرصه‌ها به ویژه در «تأمین نهاده و تولید محصول کشاورزی» با هدف ارتقای بهره‌وری، کاهش هزینه‌های تولید، و بهبود کیفیت و سلامت محصول، «بازاریابی و بازاریابی محصول»، «توسعه صادرات کشاورزی» در جهت پایداری فعالیت کشاورزی و «تأمین مالی و سرمایه‌گذاری» فعالیت‌های کشاورزی تأکید دارد. دستیابی به یک نگاه همه‌جانبه و فراگیر به همه موضوعات مطرح در بخش کشاورزی و امکان ارائه راهکارهای به‌هم‌پیوسته و تأثیرگذار در جهت توسعه پایدار این بخش، مستلزم داشتن نگاه زنجیره محور بر توسعه فعالیت‌های کشاورزی و بازنگری استراتژی توسعه این بخش در چارچوب اسناد بالادستی و استراتژی‌های کلان اقتصادی کشور است.

منابع و مأخذ

- آمار صادرات و واردات گمرک ج.ا.ا، <https://www.irica.gov.ir>.
- آمارنامه‌های وزارت جهاد کشاورزی (جلد یک، دو و سه) از سال ۱۳۷۹ تا ۱۳۹۷، <http://www.maj.ir>.
- برنامه سوم توسعه (کشاورزی و منابع طبیعی)، موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی، ۱۳۸۰.
- برنامه چهارم توسعه (کشاورزی و منابع طبیعی)، موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی، ۱۳۸۴.
- برنامه پنجم توسعه (کشاورزی و منابع طبیعی)، وزارت جهاد کشاورزی، ۱۳۸۸.
- برنامه ششم توسعه (کشاورزی و منابع طبیعی)، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، ۱۳۹۴.
- حقانی، فریدون، ۱۳۹۵، بخش کشاورزی و منابع طبیعی در برنامه‌های اول تا پنجم توسعه کشور، جلد دوم، ناشر: موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی.
- حساب‌های ملی ایران و آمارهای اقتصادی، بانک مرکزی، ۱۳۷۹ تا ۱۳۹۷، www.cbi.ir.
- سالنامه‌های آماری مرکز آمار ایران، ۱۳۷۹ تا ۱۳۹۶، www.amar.org.ir.
- سامانه خدمات اطلاع رسانی آماری، مرکز آمار ایران، ۱۳۹۷، <https://ssis.sci.org.ir>.
- شرکت مدیریت منابع آب، <http://www.wrm.ir>.
- صندوق بیمه محصولات کشاورزی ایران، <http://www.sbkiran.ir>.
- قانون تضمین خرید محصولات اساسی کشاورزی، مصوب ۱۳۶۸/۰۶/۲۱، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی ایران.
- گزارش آماری «قیمت فروش محصولات و هزینه خدمات کشاورزی در مناطق روستایی کشور»، مرکز آمار ایران، ۱۳۷۹ تا ۱۳۹۶.
- گزارش خلاصه تحولات اقتصادی کشور، بانک مرکزی، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷.
- گزارش‌های فصلی پایش محیط کسب و کار ایران. بهار ۱۳۹۰ تا زمستان ۱۳۹۵. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- گزارش‌های فصلی پایش محیط کسب و کار ایران، بهار ۱۳۹۶ تا زمستان ۱۳۹۷. معاونت اقتصادی اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی ایران.
- مرکز ملی مطالعات راهبردی کشاورزی و آب اتاق ایران، ۱۳۹۷، گزارش امنیت غذایی کشور، انتشارات: اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی ایران.
- مرکز ملی مطالعات راهبردی کشاورزی و آب اتاق ایران، ۱۳۹۷، محاسبات مقادیر آب مجازی برخی محصولات کشاورزی ایران.
- نماگرهای اقتصادی، بانک مرکزی، ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶.